

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Татаренко Г. В.,
кандидатка юридичних наук,
професорка, завідувачка кафедри конституційного права,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля
<https://orcid.org/0000-0001-6291-4455>

Анотація: В роботі розглянуто зміст категорії «перехідне правосуддя», аналізуються міжнародні та вітчизняні правові засади застосування процедур перехідного правосуддя, його основні складові, функції та форми. Зроблено висновок щодо ефективності використання механізму правосуддя перехідного періоду у постконфліктних ситуаціях, необхідності прийняття концептуального нормативного забезпечення впровадження засад перехідного правосуддя в Україні, констатується наявність проблем його реалізації на практиці

Ключові слова: збройний конфлікт, перехідне правосуддя, законодавство, концепція перехідного правосуддя

Незважаючи на довгий та триваючий збройний конфлікт між Україною та російською федерацією наша держава повинна розробити стратегію налагодження постконфліктного життя, реінтеграції деокупованих територій з урахуванням світового досвіду та відповідних міжнародних актів.

Наразі можемо констатувати відсутність відповідного законодавчого підґрунтя для застосування механізмів встановлення істини та проведення процедур примирення та чіткої політики перехідного правосуддя. З існуючих законодавчих актів, які можна частково віднести до актів, що забезпечують елементи перехідного правосуддя можна віднести Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Закон України «Про військово-цивільні адміністрації». У 2019 р. було розпочато роботу над «Концепцією перехідного правосуддя в Україні» та створено Указом Президента України № 584/2019 Комісію з правової реформи у складі якої працювала робоча група з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Повномасштабне вторгнення фактично припинило діяльність цієї робочої групи, але в серпні 2023 р. Міністерстві з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій заявили про створення робочої групи, яка розроблятиме стратегію правового режиму на звільнених від росіян територіях.

В листопаді 2023 р. на засіданні Координаційного штабу з питань деокупованих територій було утворено міжвідомчою робочою групою з питань розроблення Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій. Також було визначено, що у кожному міністерстві мають функціонувати профільні заступники,

які відповідатимуть за питання процесу деокупації та реінтеграції. В січні 2024 р. міжвідомча робоча група повідомила про наявність першого драфту Стратегії, визначення її мети і принципів, сформування стратегічних цілей та шляхів розв'язання проблем.

Профільні міністерства працюють над власними концепціями відновлення державної влади та реінтеграції населення. Зокрема така робота ведеться Міністерством освіти і науки, Міністерством соціальної політики, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством економіки, Міністерством юстиції та Міністерством культури та інформаційної політики України – це відповідає першочерговим завданням та політикам відновлення, які передбачені загальною Стратегією відновлення державної влади та реінтеграції населення деокупованих територій.

На сьогоднішній день дискурс щодо про перехідного правосуддя є вельми актуальним, запровадження засад перехідного правосуддя розглядається як передумова для деокупації українських територій, реінтеграції населення, стягнення компенсацій та репарацій.

І саме зараз потрібна виважена інформаційна кампанія, метою якої повинно бути ознайомлення громадськості, підготовка суспільства до розуміння і нормального сприйняття категорій «перехідне правосуддя», «істина», «примирення», «прощення» тощо.

Ми розуміємо що концепція правосуддя перехідного періоду передбачає одночасну діяльність держави у таких напрямках як: ефективна діяльність кримінальної юстиції; відшкодування збитків постраждалим; інституційні реформи, що унеможливають повторення минулого та офіційна констатація історичної правди.

Безумовно що всі ці напрями є надважливими та складними, але, на нашу думку, найважчими є напрями які базуються на ідеологічній складовій: інституційні реформи та історична правда. Бо саме зміни в ідеології, формування національної ідеї, створення правдивого, відкритого інформаційного контенту допоможуть провести ефективну реінтеграційну діяльність (зокрема і в сфері кримінальної юстиції і у відшкодуванні збитків). Тому, вважаємо, що необхідно розробити «дорожню карту» втілення засад правосуддя перехідного періоду.

Концепція, як система розуміння певних явищ та шляхів вирішення певних завдань повинна ґрунтуватися на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини: наприклад, щодо ситуації, які стосуються насильницьких зникнень, зниклих безвісти осіб, чи то питань амністії. Серед міжнародних актів положення яких слід враховувати при прийнятті концепції перехідного правосуддя - Резолюція Генеральної Асамблеї ООН (2014 р.): Право на правду. UN Doc. № A / RES / 68/165, Директива Генерального секретаря: Підхід ООН до перехідного правосуддя 2010 р., Нюрнберзька декларація. UN Doc. № A / 62/885. 2008р., Основні принципи і керівні положення права на правовий захист та відшкодування шкоди. UN Doc. № A / RES / 60/147 2005р., Доповідь Генерального секретаря з питань верховенства права та перехідного правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах. UN Doc. № S / 2004/616, Доповідь незалежного експерта Діани Орендліхер щодо оновлених принципів щодо захисту та просування прав людини через дії по боротьбі з безкарністю. UN Doc. № E / CN.4 / 2005/102 / Add.1. Доповідь Спеціального доповідача з питань реституції житла та власності в контексті повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб, Пауло Серхіо Пінейро. UN Doc. № E / CN.4 / Sub.2 / 2005/17, Римський статут тощо. Перехідне правосуддя «охоплює весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних із спробами суспільства подолати тяжку спадщину масштабних порушень законності у минулому, з метою забезпечити підзвітність, справедливість та примирення. До них відносяться як судові, так і несудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без такої), а також окремі дії по судовому переслідуванню, відшкодуванню шкоди, встановленню фактів, інституційній реформі» [1].

Термін «перехідне правосуддя» був запропонований у 1995 р. Нейлом Крітцом у

1995 р. у його дослідженні «Перехідне правосуддя: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами» («Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes») [2]. Робота Крітца присвячена правовим, політичним та філософським перспективам та спирається на досвід понад 20 перехідних періодів від Другої світової війни до кінця ХХ століття. За змістом, що вкладає Крітц у визначення transitional justice - «транзитивна юстиція/перехідне правосуддя» - передбачає застосування комплексу заходів спрямованих на подолання наслідків збройних конфліктів та інших ситуацій масового насильства. В роботі Крітца бракувало узагальнень теоретичного розуміння поняття, визначення ознак та цілей правосуддя перехідного періоду. Крітц проілюстрував необхідність правосуддя перехідного періоду. Автор, на прикладі колишньої Югославії, проілюстрував необхідність застосування процедур перехідного правосуддя та підкреслив, що не врегулювання наслідків етнічного конфлікту призвело до його повторення.

У 2000 р. дослідниця Руті Тейтель опублікувала роботу " Transitional justice", в якій використала термін "перехідне правосуддя" як широке визначення для опису концепції правосуддя в період демократизації політичних режимів [3]. І Крітц і Тейтель проводили свої дослідження під впливом подолання наслідків збройних конфліктів, які відбулися у результаті розпаду авторитарних режимів і диктатур в Латинській Америці та Східній Європі 1980-х рр. Боротьба за права жертв колишніх авторитарних режимів та прагнення до покарання винних реалізувалася переважно методами ретрибутивної юстиції, посідала пріоритетне місце у перших національних моделях перехідного правосуддя. Термін transitional justice почали використовувати на означення особливостей саме цих процесів переходу до демократичних форм врядування.

З часом проблематика перехідного правосуддя набула популярності і багато дослідників намагалися надати власне визначення, наприклад німецька дослідниця С. Баклі-Цістель, правосуддя перехідного періоду –«інструменти та зусилля, спрямовані на опрацювання минулого насильницького конфлікту чи режиму з метою створення умов для переходу до сталого мирного, найчастіше демократичного суспільного ладу» [4]. Перехідне правосуддя стало предметом діяльності неурядових організацій, науково-дослідних установ тощо.

У доповіді Генерального секретаря ООН Кофі Аннана від 2004 року правосуддя перехідного періоду визначено як комплекс процесів і механізмів, пов'язаних із спробами суспільства подолати тяжку спадщину масштабних порушень законності у минулому, з метою забезпечити підзвітність, справедливість та примирення.

У 1997 р. на розгляд и Економічній та Соціальній Раді ООН було подано звіт Луї Жуане (французький дипломат, члена підкомітету Комісії ООН з прав людини "Запобігання дискримінації та захист меншин") - «Питання про безкарність винних у порушеннях прав людини (громадянських і політичних): Остаточний звіт згідно з рішенням Підкомісії 1996/119, Економічна та Соціальна Рада ООН, Комісія з прав людини».

Звіт містив 42 «Принципи проти безкарності» осіб, які порушили права людини. Принципи згруповані чотири групи: право на правду (The right to know); право на справедливість (The right to justice); право на відшкодування шкоди (The right to reparation); гарантії неповторення (The guarantee of non-recurrence) [5].

Згодом, у 2005р. була представлена Доповідь незалежного експерта Діани Орендліхер щодо оновлених принципів щодо захисту та просування прав людини через дії по боротьбі з безкарністю, в результаті принципи були переглянуті, їх кількість зменшилася до 38, але групи зберіглися [6]. Принципи стали для всіх подальших ініціатив ООН щодо зміцнення прав жертв.

Нормативним підґрунтям перехідного правосуддя, за визначенням Генерального секретаря ООН, виступають чотири стовпи міжнародної правової системи: міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право і

міжнародне право біженців [7].

На прикладі України ми можемо спостерігати активну взаємодію зі світовою спільною, спрямовану на імплементацію міжнародного законодавства та вивчення досвіду саме у галузях міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та міжнародного права біженців. Підвищену увагу до цих галузей держава почала виявляти лише з початком збройного конфлікту – 2014 р та до тепер. Нажаль норми вітчизняного законодавства не містили взагалі або містили фрагментарно положень пов'язаних з захистом прав, притягненням до відповідальності, здійсненням судових та позасудових процедур в ситуаціях, пов'язаних зі збройним конфліктом. Це стосується і звернення до процедур перехідного правосуддя, до яких відносяться як судові, так і несудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без такої), а також окремі дії по судовому переслідуванню, відшкодуванню шкоди, встановленню фактів, інституційній реформі [8]. Особливо болючими для українського суспільства є такі складові перехідного правосуддя як встановлення істини та примирення. Україно-російський конфлікт має унікальний характер бо його учасниками є не тільки народи двох держав, але і населення тимчасово окупованих територій, що посилює складність проведення процедур примирення.

Механізми перехідного правосуддя були сформовані внаслідок еволюції їх емпіричного використання у постконфліктних країнах. Досвід таких країн є вельми корисним для України та може надати апробовані та ефективні механізми та засоби подолання наслідків порушень прав людини, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та забезпечення відповідальності, справедливості та примирення в суспільстві. Безумовно в Україні є гостра необхідність створення концептуального та стратегічного нормативно-правового підґрунтя втілення інститутів перехідного правосуддя, урахування таких складових як: кримінальне переслідування та розслідування воєнних злочинів і грубих порушень прав людини, притягнення винних до відповідальності; відшкодування (компенсації та репарації, відновлення порушених прав, надання послуг тощо); встановлення істини щодо об'єктивної інформації про причини і наслідки конфлікту; заходи з примирення. Сьогодні наукові дослідження у сфері перехідного правосуддя охоплюють не тільки політичні та юридичні аспекти, але віднайшли своє відображення у сфері антропологічних, культурних, економічних, соціологічних, філософських, психологічних історичних досліджень та освітньому процесі.

Список використаних джерел:

1. Доповідь Генерального секретаря «Верховенство права і правосуддя перехідного періоду у конфліктних та постконфліктних суспільствах, документ ООН S/2004/616 (23 серпня 2004 року). URL: <https://undocs.org/S/2004/616>
2. Kritz N.J. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*. 1995. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitional_Justice.html?id=A2c9E7TZXhEC&redir_esc=y
3. Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*(Oxford: Oxford University Press, 2000), 3. See also, Teitel, *supra* n 7.
4. Buckley-Zistel, Susanne: *Handreichung. Transitional Justice, c. 2; Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen* (SFB-Governance Working Paper Series, Nr. 15)
5. UN Economic and Social Council, *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)*, 02 October 1997, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1>
6. UN Commission on Human Rights, *Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity*, 8 February 2005, E/CN.4/2005/102/Add.1/ URL: <https://www.refworld.org/docid/42d66e780.html>
7. UN, *Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice*, 10 March 2010. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf, c. 3

8. Доповідь Генерального секретаря ООН «Господство права и правосудие переходного периода в конфликтных и постконфликтных обществах», No S/2004/616 від 23 серпня 2004 року. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/31/PDF/N0439531.pdf?OpenElement> (дата звернення: 07.10.2023).

Annotation. The work examines the content of the category "transitional justice", analyzes the international and domestic legal principles of the application of transitional justice procedures, its main components, functions and forms. A conclusion was made regarding the effectiveness of the use of the mechanism of transitional justice in post-conflict situations, the need to adopt conceptual normative support for the implementation of the principles of transitional justice in Ukraine, and the presence of problems in its implementation in practice.

Key words: armed conflict, transitional justice, legislation, concept of transitional justice